

ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİNİN OMONİMLİYİ VƏ ONLARIN TƏDRİSİ METODLARI

Təhsil sistemində davamlı şəkildə aparılan islahatlar öz müsbət nəticələrini göstərir. Təlim prosesi zamanı ən əsas vəzifələrdən biri şagirdlərdə müstəqil düşüncələrin formalaşdırılmasıdır və bu cür düşüncə tərzinə sahib olan gələcək nəsillər tərbiyə etməkdir. Məhz bunu nəzərə alaraq demək olar ki, hazırda təlim prosesində əsas məqsəd şagird təkəkkürünü fəallaşdırmaq yönündə şagirdlə qarşılıqlı ünsiyyət qurmaq və interaktiv təlimi formalaşdırmaqdır. Bu prosesdə isə Azərbaycan dili dərsləri və dilçiliyin şöbələrində düzgün şəkildə mənimsədilməsi aktuallıq kəsb edir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dili aid olduğu dil qrupları arasında öz zənginliyinə görə seçilən dillərdəndir. Müxtəlif söz qrupları bu dili zənginləşdirməklə bərabər həm də axıcılığını təmin edir. Həmin söz qruplarından biri də məhz omonimlərdir. Linqvistikada deyilişi və yazılışı eyni olan sözlər omonimlər adlandırılır. Amma bu sözlərin yazılışı və tələffüzünün eyni olmasına baxmayaraq onlar leksik mənalarına görə fərqlənirlər. Omonimlər bir-biri ilə mənaca heç bir əlaqəsi olmayan, vaxud əlaqəsini itirmiş sözlərdən ibarət olur. Məsələn: **Bağ** — müxtəlif ağaclar əkilmiş sahə (alma bağı); bağlamaq üçün ip, kəndir (ayaqqabı bağı) [11, s. 61].

Digər bir nümunə: **Sam** — vandırmaq üçün mumdan hazırlanmış cisim (Yanır saxsı parçasının üstündə bir şam (R.Rza); axsam vəməyi; ilin hər fəslində yaşıl olan ağac, sərvi [11, s. 145].

Nümunələrin qarşısındakı izahları izləməklə onların eyni cür yazılmasına baxmayaraq müxtəlif mənalar kəsb etdiyini görə bilərik.

Omonimlik təşkil edən sözlər həm eyni, həm də fərqli nitq hissələrinə aid ola bilərlər. Bir sıra sözlər vardır ki, ilk baxışdan omonimlər kimi görünə bilər, amma incələdikdə omonim olmadığını öyrənirik. Bunlara:

1) Yazılışı eyni olsa belə, vurğusuna görə fərqli olan sözlər;

2) Ümumi və xüsusi sözlər;

3) Yazılışı və tələffüzü eyni olan, bir-birinə belə demək mümkündürsə, məcaz yolu ilə oxşayan sözlər vardır ki, bu sözlər çoxmənalı sözlər hesab edilir. Omonimlərdə isə məcaz olmur.

4) **Paronimlər** - tərkibində bir hərf fərqi ilə seçilən bəzi sözlər vardır ki, onlar deyilişdə omonimlərə oxşayırlar, amma omonim deyillər.

Omonim mövzusunda danışıarkən omofon və omoqraflardan da qısa izah etmək yerinə düşər. Belə ki, omonimlər səs tərkibinə görə eyni olan, amma mənaca fərqlənən sözlər hesab olunur, omofon- səslənməsi eyni olsa da, yazılışı müxtəlif olan sözlərdir, omoqraflar isə - yazılışı eyni olub, fərqli səslənən sözlərdir [7, s. 225].

Əsas nitq hissələri arasında müxtəlif sözlər vardır ki, omonimlik təşkil edir. Məsələn , zərflər cümlədə bir sıra nitq hissələri ilə omonimlik təşkil edir. Belə sözlər cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq, həm zərf, həm isim; həm zərf, həm sifət; həm zərf, həm say kimi işləyə bilərlər.

1. *Gecə, gündüz, axşam, səhər* sözləri vəzifəsindən asılı olaraq həm isim, həm də zaman zərfləri kimi işləyə bilər. Bu kimi sözlər tədris olunarkən diqqət olunmalı bir sıra məqamlar var ki, sözün isim və ya zərf olmasının müəyyənləşdirilməsində şagirdə bir başa istiqamət vermiş olacaq. Belə ki, isim kimi işləyərkən bu sözlər *nə?* sualına cavab verir. Məsələn: *Gecə(nə?) gündüzdən(nədən?)* daha sərin keçir. Burada *gecə* və *gündüz* sözləri isim olaraq işləyib, ismin sualına cavab verir, hal şəkilçisi qəbul edir.

Onlar şəhərə gecə (nə vaxt) yola düşürlər. Burada isə *gecə* sözü feili aydınlaşdırır və vaxt anlamını bildirərək zaman zərfləri olaraq işlədilib. Bu nüansları bir-birindən ayırmaqla omonimlik təşkil edən sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək olar. Yəni əgər sözlər *nə?* sualına cavab verirsə isim, *nə zaman?* sualına cavab verirsə zərf olur.

2. *Yaxşı, pis, açıq, gözəl, iti, cəld* və s. kimi bir sıra sözlər həm sifət, həm də zərf olaraq işlədilir. *Yaxşı şagird (sifət), yaxşı oxumaq (zərf), cəld adam (sifət), cəld qaçmaq (zərf)*. Tədris zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, əgər söz sifət olaraq işlənsə o zaman ismə aiddir, əgər zərf olaraq işlənsə, o zaman feilə aiddir. Onları bir-birindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də sifətin *hansı?* sualına cavab verməsidir. Çünki, zərf bir nitq hissəsi kimi bu suala cavab verə bilmir.

3. *Az, çox, az-çox, bir az, xeyli, bir qədər* və s. kimi bir sıra sözlər həm say, həm də miqdar zərfləri olaraq işləyə bilər. Yuxarıda vurğulandığı kimi ismə aid olub onun miqdarını izah etdikdə say, feilə aid olduqda isə zərf kimi işləyir. Məsələn: *Çox kitab- say, çox oxumaq- zərf; az uşaq- say, az işləmək- zərf*.

Qeyd etməliyik ki, türk dillərində sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə keçmə hadisəsi zamanı leksik-qrammatik omonimlər meydana gəlir. Bu sadəcə təsadüfdən yaranan bir hal deyil, bir qanunauyğunluqdur. Belə deyək ki, ismin adverbiallaşması, feili sifətin adyektivləşməsi, sifətin substantivləşməsi və hətta əsas sözlərin köməkçi sözlərə keçməsi halında belə omonim sözlər yaranır [7, s. 328].

Leksik-qrammatik omonimlər haqqında danışıarkən onu qeyd edə bilərik ki, onlar mənaca müxtəlif nitq hissələrinə aid olsalar da, səslənmə və yazılışlarına görə eynidirlər. Onları müəyyənləşdirmək üçün hər bir nitq hissəsinə aid fərdi əlamətləri bilmək lazımdır. Məhz bundan sonra təsnifat etmək daha asan olur. Hətta müxtəlif şəkilçilər qəbul etsələr də bu onların mənalarına təsir göstərmir. Deməli, omonimlik sözlərin qəbul etdikləri formal xüsusiyyətlərə görə deyil, məhz köklərin ifadə etdiyi mənaya görə təsnif edilir. Nitq hissələrinə görə leksik-qrammatik omonimlər isim-sifət, sifət- feil, isim- feil, sifət-zərf, say-feil, say-zərf və s. şəkildə qruplaşdırılır.

Nitq hissələrinin omonimlik təşkil etməsi leksik hadisə olaraq dilimizin zənginləşdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Leksik yolla yaranan omonimlər morfoloji və sintaktik yolla yaranan omonimlərdən həm daha sadə, həm də tarixi baxımdan daha qədimdir. Söz bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə müəyyən qrammatik əlamətlər vasitəsilə, yaxud da heç bir qrammatik göstəricilər olmadan keçir. Bu zaman, belə demək mümkünsə, sözün fonetik baxımdan bir mənəsi, semantik baxımdan isə iki mənəsi olur.

⁹⁹ BDU-nun magistranti

Dilimizdəki feillərin omonimliyə meyli çox azdır. Bir sıra feillər vardır ki, onlar omonimləşir və omonim cərgəsi yaradır. İsmi omonimlərlə müqayisədə feili omonimlər çox azdır. Məsələn: *Al (al qırmızı)- al (alma al); quru (quru odun)- quru (qurumaq feili)*. Və yaxud da feillərin elə özləri ilə də omonimliyənə rast gəlinir. Belə ki, nümunə olaraq, *dolanmaq(gəzmək)- dolanmaq (yaşamaq); alışmaq (odlanmaq)- alışmaq (öyrəşmək)* kimi bir sıra feilləri göstərmək olar. Bu feillərin hər biri müxtəlif hərəkət məhfumunu ifadə edir. Yeni anlam olaraq hər ikisi hərəkəti ifadə edir, amma mənə çalarlılığı baxımından fərqlənir. Buna görə də deyirlər ki, feillər müstəqim deyil, məcazi anlamda omonimləşir.

Leksik omonimləri müəyyənləşdirmək üçün onun nominativ mənası və sintaktik cəhətinin nəzərə alınması lazımdır. Sözlərin leksik baxımdan omonim olduğunu vurğulamaq üçün onların aşağıdakı xüsusiyyətlərə sahib olması vacibdir:

1. Omonimlik təşkil edən sözlər fonetik cəhətdən eyni olmalıdır;
2. Qrammatik forma baxımından eynilik təşkil etməlidir;
3. Həm yazılışı, həm də deyilişi eyni olmalıdır;
4. Bir nitq hissəsinə aid olsalar da mənə baxımından fərqlilik təşkil etməlidirlər [11, s. 28].

Bunlardan fərqli olaraq isə leksik-qrammatik omonimlər səslənmə və yazılışına görə eyni olsalar da, müxtəlif nitq hissələrinə aid olurlar. Yuxarıda sadəcə leksik omonimlərin xüsusiyyətlərini sadaladıq, bəs leksik-qrammatik omonimləri hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirə bilərik:

1. Onlar eyni cür yazılıb, eyni səslənilirlər;
2. Leksik-qrammatik mənaları fərqlidir;
3. Fərqli nitq hissələrinə aiddirlər;
4. Sintaktik funksiyaları fərqlidir [11, s. 30].

Məktəb təcrübəsindən görə bilərik ki, şagirdlər omonimlərin ifadə etdiyi bütün mənaları özləri müstəqil şəkildə müəyyən edə bilmir, bu zaman müəllimin dəstəyinə böyük ehtiyac olur. Elə bu səbəbdən omonimlik prinsipləri izah olunarkən dildən kənar faktorlar olan əşya və ya fotolara əsaslanaraq izaha və sözün necə yazılıb tələffüz olunmasına ehtiyac duyulur. Omonimliyi mənimsətmək üçün şagirdə sözlərin lüğəvi anlamından tutmuş yaranma şəklinə qədər hər bir şeyi izah etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənası anlaşılmayan bir ifadə haqqında əlbəttə ki, dolğun fikir söyləmək mümkün deyil. Sistemli şəkildə bütün qanunauyğunluqlara riayət edərək istənilən mövzu haqqında bütün çətinlikləri aradan qaldırmaq mümkündür. Dərs prosesində birinci təlim metodu fotolarla izahdır ki, bu zaman şagird anlamaqda çətinlik çəkdiyi sözlərin ikili mənalarını daha asan şəkildə mənimsəyir. Bundan əlavə bir sıra sözlü suallar və oyunlar da omonimlərlə bağlı məsələlərin təşkil edilməsində yardımçı olur. Qeyd edək ki, omonimlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsi həm nəzəri, həm də digər tərəfdən praktiki əhəmiyyət daşıyır. Nəzəri cəhət dedikdə bu aydın olur ki, sözlərin xüsusiyyətləri və onların mənə hüdudları müəyyən edilir. Praktiki cəhətdən isə bu araşdırma lüğətlərin tərtibatı yönündə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İzahlı lüğətlərdə omonimlər ayrı-ayrı sözlər kimi verilir və onların üzərinə nömrələr qoyulur. Çoxmənalı sözlər isə mənaları sadalanmaqla bir söz kimi verilir.

Nəticə. Ümumiyyətlə, omonimlik hadisəsi dilçiliyin ən əhəmiyyətli hadisələrindən biri hesab edilir. Dildə omonim sözlərin olması yeni bir hadisə deyil, bu tarixən formalaşan bir kateqoriyadır. Omonimlik hadisəsi dilin və nitqin qanunauyğun şəkildə təbii leksik-semantik və leksik-qrammatik amilləridir. Sözsüz ki, omonimlərin müəyyənləşdirilməsi üçün sözlərin leksik-qrammatik mənalarına diqqət yetirmək lazımdır. Onları çoxmənalı sözlərdən fərqləndirmək, ayırmaq əsas əhəmiyyət kəsb edən nüanslardandır. Omonimlər əgər eyni nitq hissəsinə aiddirlərsə onlara leksik omonimlər, fərqli nitq hissəsinə aiddirsə onlara leksik-qrammatik omonimlər deyilir. Leksik qrammatik omonimləri fərqləndirmək üçün isə xüsusi olaraq, omonimin aid olduğu sözə diqqət etmək lazımdır. Hansı mənəni kəsb etdiyini, nəyi aydınlaşdırdığını diqqətdə saxlamaq lazımdır. Omonimlər dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Bir söz bir neçə mənada işlənir.

Qaz- maddə, fiziki cisim;

Qaz- quş növü;

Qaz- yeri qazmaq anlamında işlədilən feil [10].

Buradan da göründüyü kimi üç nümunədən ikisi ismə, biri isə feilə aiddir. Dilimizdə sifət və zərfin omonimliyi mövzusu xüsusi diqqət çəkir. Çünki, burada işlənən omonimlər daha çoxdur. Əsas nitq hissələrinin omonimliyindən bəhs edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, omonimlər bir sözü deyil, eyni cür səslənən bir neçə sözü əhatə edir, hansı ki, bu sözlər təkcə leksik mənalarına görə deyil, sosioloji, üslubi və xronoloji cəhətdən də fərqlənirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, Şərq-Qərb. 192 s.
2. Qurbanov A.M. (1989). Ümumi dilçilik, I cild. Bakı, Maarif. 568 s.
3. Qurbanov A.M. (2003). Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı, Nurlan, 450 s.
4. Nağısoylu M., Zeynalı M., Hüseynov S. (2013). Azərbaycan dili (Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 271 s.
5. Xəlilov B. (2008). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan. 442 s.
6. Xəlilov B. (2013). Müasir Azərbaycan dili (Fonetika). Bakı, Bakı Çap Evi nəşriyyatı. 317 s.
7. Həsənov H. (1980). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 308 s.
8. Manafov E. (2019). Azərbaycan dili (Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti). Bakı, Güvən nəşriyyatı. 319 s.
9. İsmayilov R, Rüstəmov A, Allahverdi H, Məmmədova S. Azərbaycan dili, Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik, Bakı – 2014, səh.176.
10. <https://language.az/06261893.html>
11. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Şərq-Qərb, Bakı-2007.

Açar sözlər: əsas nitq hissələri, morfolojiya, köməkçi nitq hissələri, əsas və köməkçi nitq hissələrinin fərqi, leksik mənə

Ключевые слова: основные части речи, морфология, вспомогательные части речи, различие между главными и вспомогательными частями речи, лексическое значение

Keywords: main parts of speech, morphology, auxiliary parts of speech, the difference between main and auxiliary parts of speech, lexical meaning

Əsas nitq hissələrinin omonimliyi və onların tədrisi üsulları

Xülasə

Azərbaycan dili öz axıcılığı zənginliyi ilə seçilən dil qruplarından biridir. Məqalədə dilimizi zənginləşdirən söz qruplarının morfoloji baxımdan aydınlaşdırılması istiqamətində əsas nitq hissələri omonimlik baxımından qarşılaşdırılmışdır. Omonimlik hadisəsi dilçiliyin əhəmiyyət kəsb edən bölmələrindəndir. Bu baxımdan onun araşdırılması, sözlərin məna semantik quruluşlarının təhlili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Omonim sözlər bir neçə nitq hissəsini əhatə edir ki, bu məqalədə məhz bu nüanslar araşdırılmışdır.

Məqalədə həm də omonimləri hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək olar, bu mövzuya toxunulmuşdur. Bundan əlavə omonimliyin tədrisi üsulları əsas məsələlərdən biridir. Omonimlik və paralellik məsələləri filologiyada xüsusi bir bölmə olaraq öyrənilməyə kimi, həm də tədrisi əhəmiyyət kəsb edir. Tədris məsələlərinin daha dolğun və düzgün təşkili, o cümlədən daha rahat tətbiq edilməsi vacib amillərdəndir. Bu baxımdan məqalədə omonimlik məsələlərini araşdıran bir sıra filoloq və dilçilərin araşdırmalarından istifadə edilmiş, xüsusilə də məktəbdə tədrisi nəzərdə tutulduğu üçün təlimdəki tədris üsullarından danışılmışdır.

Омонимия основных частей речи и методы их обучения

Резюме

Азербайджанский язык является одной из языковых групп, отличающихся богатством владения языком. В статье сравниваются основные части речи на предмет омонимии с целью уточнения морфологических групп слов, обогащающих наш язык. Явление омонимии является одним из важнейших разделов языкознания, в связи с этим важное значение имеет его изучение, анализ семантических структур слов. Омонимы охватывают несколько частей речи, и в данной статье рассматриваются эти нюансы. В этой статье рассматривается этот вопрос с точки зрения того, как их можно отличить. Кроме того, методы обучения омонимии являются одним из ключевых вопросов. Вопросы омонимии и параллелизма изучаются как особый раздел в филологии, но они важны и в обучении. Одним из важных факторов является более полная и правильная организация учебных вопросов, а также более удобное приложение. В связи с этим в статье используются исследования ряда филологов и лингвистов, изучающих вопросы омонимии, особенности методики обучения в махтабе, так как он предназначен для обучения в школе.

Homonymy of basic parts of speech and methods of their teaching

Summary

The Azerbaijani language is one of the language groups distinguished by its richness of fluency. In the article, the main parts of speech are compared in terms of homonymy in order to clarify the morphological groups of words that enrich our language.

The phenomenon of homonymy is one of the most important branches of linguistics. In this regard, its study, analysis of the semantic structures of words is important. Homonyms cover several parts of speech, and this article examines these nuances.

This article addresses this issue in terms of how they can be distinguished. In addition, methods of teaching homonymy are one of the key issues. The issues of homonymy and parallelism are studied as a special section in philology, but they are also important in teaching. One of the important factors is a more complete and correct organization of teaching issues, as well as more convenient application. In this regard, the article uses the research of a number of philologists and linguists who study the issues of homonymy, especially the methods of teaching in the mahtab, as it is intended for teaching at school.

Rəyçilər: dos. S.Abbasova və Rəna Mahmudova